

А. Г. Герасименко,
канд. екон. наук, ст. викл.
кафедри економічної теорії та конкурентної політики,
Київський національний торговельно-
економічний університет

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ ФОКАЛЬНИХ ТОЧОК Т. ШЕЛЛІНГА ДО МОНІТОРИНГУ КОНКУРЕНЦІЇ НА ОЛІГОПОЛЬНИХ РИНКАХ

У статті спростовано тезу про абсолютну конкурентність низькодисперсних олігопольних ринків та встановлено необхідність їх моніторингу на предмет сприятливості до реалізації антиконкурентних узгоджених дій. Виділено низку джерел координаційної здатності олігопольного ринку як критеріїв оцінки ступеня його колективної монополізації. Запропоновано аналітичний інструментарій оцінки координаційної здатності ринку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: олігопольний ринок, узгоджені дії, паралельна поведінка, колективна монополізація ринку, фокальна точка, координаційна здатність ринку, джерело координаційної здатності ринку, спільна рівновага, олігопольне ядро.

На сьогоднішній день у структурі національної економіки більше половини (54,2 %) займають висококонцентровані, олігопольні ринки [1, с.14]. Такий розподіл є звичним явищем для розвинутих країн світу і відповідає сучасним тенденціям розвитку світового господарства. Адже глобалізація економіки, що проявляється у стиранні кордонів між національними економіками, посиленні міжнародної конкуренції, ставить нові, завищені вимоги до більшості суб'єктів господарювання. Наприклад, це стосується активізації інноваційних процесів на підприємствах, впровадження результатів наукових розробок у виробництво, що потребує концентрації капітальних, людських та інших ресурсів.

Олігополія, як свідчать роботи Дж. Неймана та О. Моргенштерна [2], Й. Шумпетера [3], Р. Кейвза та Д. Бартона [4], являє собою одну із найефективніших ринкових структур. З одного боку, вона дозволяє сконцентрувати під контролем одного підприємства достатню для ефективного господарювання кількість ресурсів, з іншого — зберігає конкуренцію між олігополістами. Більше того, конкуренція в умовах олігополії переростає із звичайної цінової боротьби у ефективний інструмент стимулювання економічного розвитку. Вона, зміщуючи акценти на нецінові фор-

ми суперництва, стає «процедурою відкриття» [5, с. 51], основною рушійною силою економічного прогресу.

Проте не слід забувати, що олігопольні ринки априорі є привабливими для реалізації змов та різного роду узгоджених дій, здатних негативно вплинути на конкуренцію. Їх діяльність потребує постійного пильного контролю з боку держави, оптимізації співвідношення між позитивними та негативними ефектами олігопольної організації економіки.

Така оптимізація в Україні є предметом конкурентної політики. В ст. 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції» наведено перелік тих видів узгодженої поведінки економічних суб'єктів, які є антиконкурентними і підлягають контролю з боку Антимонопольного комітету України. Розроблено спеціальний механізм нотифікації певних видів узгодженої поведінки ринкових агентів [6]. Тобто, організаційно-правовий механізм контролю за вчиненням антиконкурентних узгоджених дій в Україні сформовано, чого не можна сказати про аналітичний інструментарій його наповнення.

Над цією економічною проблемою працювало багато вчених-економістів та фахівців-практиків. Серед них Ф. Вербовен, М. Вінстон, Е. Грін, А. Діксіт, К. Едвардс, В. Лагутін, О. Костусев, Р. Портер, Р. Селтен, Дж. Стіглер, С. Черненко, А. Щербак та ін. Результати їх досліджень дозволили частково наповнити портфель аналітичного інструментарію в частині контролю за діяльністю учасників ринків асиметричної олігополії. Що ж до ринків, на яких частки олігополістів розділені рівномірно, то їх сприятливість до реалізації антиконкурентних узгоджених дій, як правило, не досліджується. Причиною тому є діюча на сьогодні теоретична парадигма, згідно якої інтенсивність конкуренції на низькодисперсних ринках є максимальною [7, с. 41]. Ця парадигма не враховує того факту, що рівність ринкових позицій олігополістів є фактором, який знижує невизначеність ринкових параметрів взаємодії. Рівність ринкових часток, витрат, умов господарювання ототожнює конкурентні стратегії олігополістів, спрощує узгодження та посилює механізми контролю за виконанням зобов'язань явної чи неявної змови.

У цій статті ми ставимо перед собою мету, використовуючи теорію фокальних точок Т. Шеллінга, визначити необхідні напрями моніторингу низькодисперсних олігопольних ринків на предмет їх сприятливості до реалізації антиконкурентних узгоджених дій як прояву колективної монополізації ринку.

Суть теорії фокальних точок Т.Шеллінга [8] полягає у тому, що у вирішенні багатьох проблем, коли поведінка повинна коор-

динуватися без безпосередніх контактів, існує тенденція збігу вибору у певних фокальних точках. Фокальні точки можуть бути вибрані завдяки симетрії, дії спільних для усіх учасників ринку зовнішніх ефектів, попередньому досвіду або випадково, але в будь-якому разі повинні бути унікальними [9, с. 374]. Говорячи у термінах теорії ігор, економічні суб'єкти, що прагнуть координації, здійснюють відбір та фіксують параметри спільної рівноваги³ (зокрема ціну, обсяги випуску, якісні характеристики продукції та ін.) на рівні, прийнятному та очевидному для усіх учасників координації. Чим чіткішими є фокальні точки олігополістичної взаємодії, чим вигіднішим є їх дотримання олігополістами, тим ймовірнішою буде реалізація паралельної поведінки на ринку⁴.

Слідування цьому правилу передбачає виділення із числа загальноринкових характеристик таких, які, за умови їх накладання на олігополістичну структуру ринку, формують джерело координаційної здатності ринку. Під координаційною здатністю ринку при цьому розуміється сприятливість умов функціонування того чи іншого ринку для реалізації на ньому стратегії паралельної поведінки і, тим самим, колективної його монополізації.

Першим із джерел координаційної здатності олігопольного ринку, на нашу думку, є симетричність олігопольного ядра ринку. Олігопольне ядро — це сукупність підприємств, кожне з яких володіє такою ринковою владою, що при його виході до конкурентної периферії здійснення паралельної поведінки іншими лідерами ринку стає неможливим [10, с. 146]. Низька дисперсність олігопольного ядра згідно неокласичної економічної теорії є непрямым свідченням рівності граничних витрат підприємств-олігополістів. Рівність витрат, у свою чергу, дозволяє кожному із учасників ринку скоротити трансакційні витрати на пошук фокальних точок олігополістичної взаємодії. Вона дозволяє визначити параметри спільної рівноваги використовуючи найпростішу модель олігополістичного ціноутворення — «витрати плюс», за якої розрахунок прибуткової частини ціни є функцією загальноринкових змінних, а отже, — є доступним будь-кому із учасників ринку. Простота досягнення олігополістичної узгодженості підвищує ймовірність колективного домінування на ринку. Крім того, симетрія ринкових часток спрощує механізм перевірки дотримання олігополістами параметрів спільної рівноваги. Асиметричність

---

³ Спільна рівновага — це такий стан ринкової рівноваги, який забезпечує максимізацію сукупного прибутку олігополістів, учасників паралельної поведінки.

⁴ Паралельна поведінка — це схожі дії олігополістів, основою для яких є орієнтація на максимізацію їх сукупного прибутку.

розподілу прибутків за таких умов є достатнім свідченням «шахрайства» одного (або кількох) учасників олігопольного ядра.

Таким чином, симетрія розподілу ринкових часток олігополістів уже не є запорукою та достатнім свідченням інтенсивності конкуренції, на чому наполягав Г. Л. Азоев [7, с. 41]. Низькодисперсні олігопольні ринки є більш сприятливими до реалізації колективних конкурентних стратегій, у тому числі, стратегії монополізації, аніж ринки з менш рівномірним розподілом часток. Відповідно, аналіз рівня дисперсності олігопольного ядра ринку дозволить виявити в структурі економіки ті ринки, на яких ймовірність колективної монополізації є високою та піддати їх детальному моніторингу на предмет поточної та перспективної конкурентності.

Наступною ринковою характеристикою, здатною спростити процедуру досягнення згоди олігополістами щодо параметрів ринкової взаємодії, а також утримати ринок у визначеній фокальній точці на наш погляд, є повторюваність взаємодії. Вона показує, на яких засадах функціонують та взаємодіють підприємства на ринку: одноразово чи систематично. В моделі одноразової взаємодії фірм із одночасним прийняттям олігополістами рішень, як, наприклад, у випадку проведення тендеру, доведено, що підприємства будуть керуватися власними незалежними конкурентними стратегіями, здатними принести їм найбільші прибутки при найменшому рівні ризику, тобто знаходитимуться в точці рівноваги за Нешем [11]. Якщо хтось із учасників ймовірного узгодження в такій ситуації не дотримається угоди, то він отримає надприбутки, тоді як інші учасники понесуть збитки. Іншого періоду взаємодії, в якому можна було б покарати порушника, наприклад, шляхом зниження цін до конкурентного рівня чи суттєвого збільшення обсягів реалізації релевантної продукції, не існує.

У випадку повторюваної, але обмеженої в часі взаємодії олігополістів вірогідність встановлення такої рівноваги теж залишається високою з огляду на дію парадоксу Селтена [12, с. 127—159]. Цей парадокс полягає у тому, що в останній із періодів взаємодії має місце реальна загроза того, що всі учасники паралельної поведінки вдадуться до обману своїх конкурентів, оскільки тут небезпека покарання відсутня. У зв'язку з цим раціональний суб'єкт господарювання спробує реалізувати подібну стратегію у передостанньому періоді взаємодії, і так аж до першого. Отже такий тип олігополістичної взаємодії, як і попередній, швидше за все зумовить рівновагу за Нешем, зводячи небезпеку встановлення колективного домінування на ринку до мінімуму.

Ситуація кардинально змінюється у випадку нескінченної взаємодії підприємств на ринку. Це — найпоширеніший варіант поведінки олігополістів на практиці. Тут учасники ринку мають можливість оцінювати здатність своїх колег по паралельній поведінці до підтримання умов домовленості, виходячи з попередньої практики господарювання. Крім того, існує можливість покарання тих, хто не дотримався параметрів спільної рівноваги.

Найбільш поширеним засобом покарання порушника спільної рівноваги є зниження іншими членами олігопольного ядра цін до рівня рівноваги за Нешем (або, навіть, рівня конкурентної рівноваги) назавжди, що «знищує» економічний прибуток у галузі, компенсуючи активному гравцеві надмірні прибутки попереднього періоду. Виходячи з цього, раціональний економічний суб'єкт, метою якого є максимізація прибутку, буде схильний до відхилення від параметрів спільної рівноваги тільки у випадку, коли

$$\frac{\Pi(p)}{N}(q + q^2 + \dots + q^n) \leq \Pi(p)\left(1 - \frac{1}{N}\right). \quad (1)$$

При цьому, $\Pi(p)$ — величина галузевого прибутку за рівня ціни p ;

p — ринкова ціна, що коливається у межах від конкурентного до монопольного рівня;

N — кількість учасників паралельної поведінки (змови);

q — дисконтний множник [13, р. 16—17].

Так як нескінченна повторюваність взаємодії щораз збільшує ліву частину нерівності (1), ринкове регулювання колективного домінування видається достатньо ефективним обмежувачем антиконкурентних ефектів на олігопольному ринку. В окремих випадках, коли знак між сторонами цієї нерівності для учасників досліджуваного ринку змінюється на обернений, і колективне домінування не може бути усунено дією ринкових сил, ймовірність його реалізації суттєво зростає. Тому для таких ринків потреба пильного моніторингу та регулювання з боку Антимонопольного комітету України є особливо актуальною.

Ще одним елементом аналізу координаційної здатності олігопольного ринку можна визначити однорідність продукції, що реалізується на ньому. Однорідність продукції дозволяє спростити механізм досягнення фокальних точок взаємодії. Адже в галузях із диференційованою продукцією, де підприємства здійснюють випуск у рамках широкого асортиментного ряду, координація викликає труднощі, які пов'язані із ціновим узгодженням довгого

переліку товарних найменувань. При цьому відкриваються можливості ухилення від спільної рівноваги шляхом зміни стратегічних параметрів, таких як якість, додаткове обслуговування тощо. Чим більшим є ступінь взаємозамінності у рамках релевантного ринку, вимірюваний коефіцієнтом перехресної еластичності попиту, тим вищою за інших рівних умов є небезпека колективного домінування. Тим більше, що обмеженість методів нецінової конкуренції на таких ринках робить олігополістів вразливими у конкурентній боротьбі і стимулює до її уникнення.

Підтвердження цьому знаходимо в українській практиці антимонопольного регулювання. Наприклад, на ринках роздрібно торгівлі пальним, що є однорідним продуктом, антиконкурентні узгоджені дії спостерігалися набагато частіше, ніж на інших олігопольних ринках. Так, тільки у грудні 2007 р. було виявлено та припинено два випадки здійснення антиконкурентних узгоджених дій на цьому товарному ринку [14].

Таким чином, встановлення критерію однорідності продукції при виборі об'єктів моніторингу координаційної здатності олігопольних ринків дозволить знизити трансакційні витрати держави на здійснення контролю за антиконкурентними узгодженими діями в національній економіці.

Наступним джерелом координаційної здатності ринку, сприятливість якого колективній монополізації ринку була доведена Дж. Стіглером, Е. Грінном (E. Green) та Р. Портером (R. Porter) [15, с. 370—401; 16, с. 87—100], є прозорість ринку. Йдеться про здатність учасників паралельної поведінки постійно слідувати за зміною виробничих показників та інших параметрів взаємодії, що є необхідною передумовою досягнення фокальних точок. Крім того, наявність повної і своєчасної інформації про ціни, обсяги та умови продажу товарів дозволяє ринковим учасникам перевіряти добросовісність виконання їхніми партнерами вимог координаційної угоди та, відповідно, підтримувати і захищати колективну монополію на ринку. Якщо ринок постачає подібну інформацію із суттєвим часовим лагом, сигнали небезпеки порушення спільної рівноваги будуть швидше запізнілими доказами «шахрайства» всередині олігопольного ядра, ніж ефективними засобами виявлення та припинення такого порушення. У зв'язку з цим будь-які дії учасників олігополії, спрямовані на підвищення інформаційної прозорості ринку, як то декларування зміни цін, встановлення «правил найменших цін» тощо повинні обмежуватися державою, а самі олігопольні ринки, що характеризуються інформаційною прозорістю — досліджуватися на предмет їх координаційної здатності.

Моніторингу координаційної здатності олігопольних ринків доцільно піддавати не тільки внутріринкові параметри, але й характер взаємозв'язку ринків у технологічній вертикалі. Наприклад, суттєвий вплив на можливості ефективного господарювання у фокальних точках олігополістичної взаємодії здійснює ринкова влада покупців як здатність покупця релевантного товару впливати на формування умов його продажу. Така влада обумовлюється наявністю на нижньосуміжному для досліджуваного ринку суб'єкту господарювання, чий закупівлі охоплюють значну частку ринкового попиту на релевантний товар та здатного у короткий термін і без будь-яких труднощів переключитися зі споживання продукції одного виробника на споживання продукції іншого [15, с. 377]. Наявність подібного покупця, на думку Дж. Стіглера, дисциплінує ринок, знижуючи вірогідність узгодженої поведінки його учасників. По-перше, отримання замовлення від такого контрагента є настільки важливим і вигідним для будь-кого з олігополістів, що здатне переважувати втрати від зниження цін до рівня рівноваги за Нешем. По-друге, влада покупця обмежує антиконкурентну координацію на ринку з огляду на можливу реалізацію ним стратегії вертикальної інтеграції назад на стадію виробництва релевантного товару у відповідь на високі ціни продажу.

Отже, влада покупця є важливим стримуючим чинником колективної монополізації, який, на нашу думку, може бути вимірний за допомогою такого коефіцієнту (назвемо його ступенем ринкової влади покупця — k_{bp}):

$$k_{bp} = \frac{HHI_d}{HHI_r}, \quad (2)$$

де HHI_d та HHI_r — ступені концентрації відповідно нижньосуміжного та релевантного ринків, розраховані за допомогою індексу Херфіндала—Хіршмана.

Якщо коефіцієнт k_{bp} менший 1, то нижньосуміжний ринок є менш концентрованим за досліджуваний і влада його учасників буде недостатньою для протидії паралельній поведінці. $k_{bp} \geq 1$ свідчатиме про наявність у покупців певної ринкової влади, що стримуватиме координацію поведінки підприємств-олігополістів. Чим більший коефіцієнт k_{bp} , тим меншою, відповідно, є імовірність антиконкурентного узгодження на ринку. І навпаки.

Наступним пунктом аналізу доступності фокальних точок олігополістичної взаємодії та стабільності утвореної на їх основі

точки спільної рівноваги є мультиринкова взаємодія. Вона полягає у перетині інтересів учасників досліджуваного ринку на інших ринках товарів та послуг, тобто в інших галузях господарювання. Така взаємодія є джерелом додаткової інформації про учасників ринку. Вона дозволяє більш точно спрогнозувати та ефективно узгоджувати їхню майбутню поведінку, а також дозволяє застосовувати так звану «стримувальну практику», концепція якої розроблена К. Едвардсом (С. Edwards) ще у 1955 р. [17]. Сутність цієї практики полягає у тому, що учасники паралельної поведінки обмежують себе у конкуренції на одному із спільних ринків, щоб знизити інтенсивність зустрічної конкуренції на іншому. Позитивний вплив мультиринкових зв'язків на підвищення взаємозалежності учасників паралельної поведінки було підтверджено Б. Бернхеймом (В. Bernheim) та М. Вінстоном (М. Whinston) у 1990 р. на основі використання теорії ігор [18, с. 1—26].

Такі висновки для цілей удосконалення системи моніторингу та антимонопольного регулювання олігопольних ринків в Україні є особливо важливими. Українська економіка на сьогоднішній день пронизана мережею відносин контролю, що сформувалися в період первісного нагромадження капіталу та в умовах конгломератної хвилі концентрацій 1990-х років. Більшість українських фінансово-промислових груп є по суті багатогалузевим конгломератами, між якими розподілені усі найбільш привабливі українські ринки. Присутність на досліджуваному ринку кількох таких груп формує потужний фактор сприяння їх колективному домінуванню над аутсайдерами.

Таким чином, вище нами було проаналізовано п'ять джерел координаційної здатності олігопольного ринку. Вони визначають перелік напрямів моніторингу низькодисперсних олігопольних ринків на предмет їх сприятливості до реалізації антиконкурентних узгоджених дій. Концентрація ринкових досліджень конкуренції в олігополістичному середовищі на цих напрямках дозволить своєчасно виявляти загрози колективної монополізації національних ринків при мінімальних трансакційних витратах антимонопольного контролю.

Література

1. Звіт про науково-дослідну роботу за темою «Тенденції розвитку конкурентних відносин в економіці України у 2005 році» / Під наук. кер. к. е. н. А. В. Щербака. — К., 2006. — 72 с.

2. *Нейман Дж. фон, Моргенштерн О.* Теория игр и экономическое поведение: Пер. с англ. — М.: Наука, 1970. — 707 с.
3. *Шумпетер Й.* Капитализм, социализм и демократия: Пер. с англ. / Под ред. В. С. Автономова — М.: Экономика, 1995. — 540 с.
4. *Caves R. E., Barton D. R.* Efficiency in US Manufacturing Industries — Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990. — pp. 196
5. *Хайек Ф. А.* Познание, конкуренция и свобода. — СПб.: Пневма, 1999. — 288 с.
6. Положення про порядок подання заяв до органів Антимонопольного комітету України про надання дозволу на узгоджені дії суб'єктів господарювання (Положення про узгоджені дії) / Затв. розпорядженням Антимонопольного комітету України від 12 лютого 2002 року № 26-р. (зі змінами і доповненнями).
7. *Азоев Г. Л.* Конкуренция: стратегия и практика. — М.: Центр экономики и маркетинга, 1996. — 208 с.
8. *Schelling T.* (1960) *The Strategy of Conflict*, Harvard University Press. — P. 212.
9. Экономика отрасли: Серия «Высшее образование». — Ростов н/Д: Феникс, 2004. — 448 с.
10. *Герасименко А. Г.* Концентрація капіталу в трансформаційній економіці. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. — К.: КНЕУ, 2007. — 265 с.
11. *Philips L* (1995) «Competition Policy: A Game-Theoretic Perspective» Cambridge University Press — P. 204.
12. *Selten R* «The Chain Store Paradox» // *Theory and Decision*, 1978 — Vol 9. — PP. 127—159.
13. Study on Assessment Criteria for Distinguishing between Competitive and Dominant Oligopolies in Merger Control /Final Report for the European Commission Enterprise Directorate General by Europe Economics — London: Europe Economics Chancery House, May 2001. — PP. 143.
14. Офіційний сайт Антимонопольного комітету України: www.amc.gov.ua
15. *Стиглер Дж.* Теория олигополии / Вехи экономической мысли. Теория фирмы: Т. 2. // Под ред. В. М. Гальперина. — СПб.: Экономическая школа, 2000 — С. 371—401.
16. *Green E. and Porter R.* «Noncooperative Collusion Under Imperfect Price Competition» // *Econometrica*, 1984. — Vol 52. — P. 87—100.
17. *Edwards C* (1955) «Conglomerate Bigness as a Source of Power» in *Business Concentration and Price Policy* Princeton Princeton University Press. — PP. 309.
18. *Bernheim B. D. and Whinston M. D.* (1990) «Multimarket Contact and Collusive Behavior» *RAND Journal of Economics*, Vol. 21. — P. 1—26.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2007